

УДК 821.161.204–142.09:398:4(=101.2)

**ПОДАТКОВИЙ САБОТАЖ ЯРОСЛАВА МУДРОГО 1014–1015 рр.:
ГІПОТЕЗА ЩОДО ПРИЧИН АНТИДЕРЖАВНОГО ІНЦИДЕНТУ****Г. М. Виноградов****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Присвячено формулюванню й обґрунтуванню гіпотези стосовно глибинних причин антидержавного саботажу 1014–1015 рр. у податковій царині на той час новгородського князя Ярослава Володимировича, що спрямовувався проти системи управління Руссю, упровадженій після початку християнізації країни великим київським князем Володимиром Святославовичем. Розглянуто методологію давньоруських книжників, за допомогою якої вдавалося досить успішно кодувати, зберігати, передавати і творчо використовувати унікальну конфіденційну інформацію щодо справжніх причин тих чи інших вчинків правлячих еліт та їх мотивації у цілому й стосовно досліджуваного питання зокрема.

Ключові слова: Давньоруська держава; податкова система; державна криза; саботаж; літописи; відкрита й прихована інформація; методи кодування інформації.

The article is devoted to the ground of a hypothesis concerning the antistate sabotage of duke of Novgorod Yaroslav (the great duke of Kyiv and the Wise in the future) in the taxation sphere in 1014–1015 years in period of Rus' state crisis before the death of the great duke of Kyiv Volodymyr the Great. This analysis was done on the base of the ancient Rus' chronicles and the general methods of medieval orthodox intellectuals in whole and Rus' state in the theological and state management achievements and modern hermeneutics and source competence methods.

Key words: Ancient Rus'; state taxation system of Rus'; state crisis in the Volodymyr period; sabotage; chronicles; open and latent information; methods of information encode.

Постановка проблеми. Епізод давньоруської історії, стосовно якого планується висловити низку гіпотетичних міркувань, вимагає від автора додаткових пояснень щодо спеціального звернення до нього, оскільки, з одного боку, належить до загальновідомих, так би мовити, хрестоматійних, а з іншого – його зміст виглядає настільки банальним і прозорим, що чергове звернення до нього не має викликати зацікавленості у читачів; скепсис останніх до певної міри зрозумілий, адже сучасні публікації у царині славістичної медієвістики, попри досить високий науковий рівень частини з них, нечасто пропонують нові оригінальні гіпотези чи, ще рідше, концепції, в черговий раз демонструючи свого роду “інтелектуальні пасьянси” з відомих дат, імен, подій та стандартних наукових дефініцій і термінологічних словосполучень, притаманних сучасному гуманітарному дискурсу. Неважко переконатися в тому, що здебільшого автори в разі потреби у поясненні причин тих чи інших переломних історичних моментів або свідомо ухиляються від з'ясування їх по-справжньому глибинних причин, або принаймні надають перевагу усталеним фразам на кшталт “через об'єктивні соціально-економічні,

© Г. М. Виноградов, 2015

суспільно-політичні etc. причини”, “у результаті геополітичної, культурно-історичної etc. ситуації, яка склалася” тощо. Звичайно, таку ситуацію можна до певної міри виправдати й обмеженістю чи браком джерел, і додатковими професійними вимогами до медієвістів щодо вільного орієнтування у сферах богослов'я, лінгвістики та інших специфічних як для істориків галузей знання. Втім, низка кардинальних теоретико-методологічних зрушень, яких зазнала медієвістика в цілому та її славістичний сегмент упродовж останніх десятиліть (фокусування уваги на вивченні ментальностей, активне застосування методів герменевтики й семіології поряд з теологічними традиціями досліджуваної епохи, так званий “лінгвістичний поворот” тощо), дає впевненість у можливості формулювання й обґрунтування гіпотез стосовно глибинних причин тих чи інших резонансних або неординарних історичних подій, включаючи також обставини відмови новгородського князя Ярослава Володимировича сплачувати данину до державної скарбниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Немає жодного сумніву, що зазначена подія з огляду на її безпрецедентність як у контексті створеної великим князем київським Володимиром державної системи й особистого авторитету останнього, так і з урахуванням пізнішого статусу й репутації вже самого винуватця події – Ярослава, названого нащадками за аналогією з біблійним Соломоном Мудрим, не могла не привертнути уваги дослідників. Проте, як не здається на перший погляд парадоксальним, протягом більш ніж двох з половиною століть існування наукової традиції вивчення давньоруської історії в цілому і доби Володимира та Ярослава зокрема (безперечно, періоду чи не найвищого розквіту країни) не було запропоновано обґрунтованого пояснення мотивації нечуваного і з державно-релігійного, і з родинного поглядів вчинку одного із синів великого князя київського. Історіографічна оцінка подій державної кризи Русі 1014–1015 рр. в ідеалі, безсумнівно, потребує спеціальної уваги й цілком може стати темою низки ґрунтовних досліджень. Тому з огляду на прикладний характер даної розвідки ми зупинимося тільки на окремих принципових аспектах, що стосуються теми.

Автори узагальнювальних праць з давньої руської історії, починаючи від Василя Татищева (серед яких бачимо таких авторитетів, як, наприклад, Микола Карамзін, Сергій Соловйов, Василь Ключевський, Михайло Грушевський та інші ¹), а також численних розвідок різних аспектів історії Давньої Русі, в тому числі наукових біографій Володимира, Ярослава та сучасників драматичних подій 1014–1015 рр. (серед дослідників останніх десятиліть доцільно згадати Ігоря Фроянова, Саймона Франкліна, Джонатана Шепарда, Олексія Карпова, Володимира Ричку, Олексія Толочка, Бориса Свердлова та інших ²), здебільшого досить сумлінно дотримуються літописної інформації. Згідно з

¹ *Татищев В. Н.* История Российская : в 3 т. – М. : АСТ ; Ермак, 2005. – Т. 2. – С. 64; *Карамзин Н. М.* История государства Российского : в 12 т. – М. : Наука, 1989. – Т. 1. – С. 160, 266 (прим. 486); *Ключевский В. О.* Курс русской истории // Ключевский В. О. – Соч. в 9 т. – М. : Мысль, 1987. – Т. 1. – С. 180; *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. II: XI–XIII віки. – С. 2–3.

² *Фроянов И. Я.* Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. – М. ; СПб. : Златоуст, 1995. – С. 97–112; *его же.* Древняя Русь IX–XIII веков: Народные движения. Княжеская и вечевая власть. – М. : Русский издательский центр, 2012. – С. 70–77; *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология. – К. : Институт истории Украины НАН Украины, 1992; *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси. 750–1200. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2000. – С. 269–270; *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – 2-е изд., исправл. и доп. – М. : Молодая гвардия, 2004. – С. 351–355; *его же.* Ярослав Мудрый. – 2-е

останньою порівняно неважко завдяки нескладним причинно-наслідковим зв'язкам пов'язати на перший погляд нелогічні й абсурдні дії Ярослава з особливим статусом Новгородом, типологічно близьким більш раннім новгородсько-київським конфліктом самого Володимира з братом Ярополком, а також конфліктом Володимира незадовго до своєї смерті з пасинком Святополком (проте який, офіційно всиновленим Володимиром, згідно з принципом старшинства, мав найбільші шанси поряд зі зведеними братами на успадкування великокнязівського престолу) та висуненням Бориса (народженого, як і Гліб, від болгарині, на відміну від Ярослава і Мстислава, матір'ю яких була, як відомо, полоцька княжна Рогніда, й "окаянного" Святополка – колишня грецька черниця) у фаворити великого князя. Переважно перераховані доволі прозорі обставини і донині фігурують в історичній науці як провідні аргументи для пояснення нечуваного "непослуху" Ярослава.

Мета статті полягає у спробі формулювання й обґрунтування гіпотези стосовно цілком можливого існування в Ярослава вагоміших, ніж традиційно прийнято вважати, причин для податкового антидержавного демаршу 1014–1015 рр., свого роду "натяк" на які містить літописний текст, причому інформація сфокусована практично в одному слові. Проте творче застосування низки порівняльно-історичних і герменевтичних методів дає змогу висунути припущення про свідому відповідну "підказку" з боку давньоруського книжника, що в цілому відповідало середньовічним способам обробки, кодування, акумулювання, трансляції та подальшого використання важливої історичної інформації.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід наголосити на такому принциповому для нашої теми методологічному положенні, що зосереджені в середньовічних писемних пам'ятках дані, які й нині залишаються унікальним акумулятором інформації, були не автоматичною (чесною і сумлінною чи, якщо суто гіпотетично припустити непорядність свідка, свідомо спрямованою на введення читача в оману з певною метою) фіксацією вражень авторів джерел (насамперед оповідних) від реальних історичних подій чи більш-менш правдивими свідченнями тих, хто їх переповів, а результатом кропіткої праці. Остання, крім зрозумілої складності з фізичного погляду, обов'язково мала відповідати низці вимог, а саме: володіти трьома так званими "Святими Мовами" (єврейською, грецькою й латиною), ґрунтовно знати християнське богослов'я, відповідати християнським моральним стандартам і бажано бути монахом з тривалим стажем чернечого життя. Досить надійною гарантією відсутності свідомої брехні в творчому процесі було те, що літописи (хроніки, аннали та інші типологічно подібні пам'ятки) писались як своєрідний звіт Богові на Страшному Суді, обдурити Якого для посправжньому віруючої людини було неможливо; крім того, таїнство творення тексту (малювання ікони, будівництво храму тощо) дорівнювалося Таїнству Творення Світу, а отже, мало сакральний характер з усіма відповідними вимогами. Особливо суворими були фахові й моральні вимоги в межах православного слов'янського світу, який послуговувався переважно церковнослов'янською мовою – штучно створеним символічним конструктором – з метою не тільки максимально точно передати православним

изд., исправл. и доп. – М. : Молодая гвардия, 2005. – С. 54–75; *Свердлов М. Б.* Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – СПб. : Академический проект, 2003. – С. 312–313; *Ричка В. М.* "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 74–75.

слов'янам священний зміст біблійних і так званих святоотеческих текстів, але й представити мовними засобами ідеальну модель світу як Творіння Божого, згідно, як відомо, з одного боку, з провідною іудейсько-християнською ідеєю, що Бог творив усе суще Своїм Словом, а з іншого боку, посилено власне християнською доктриною, що Ісус Христос є містичною матеріалізацією Слова Божого.

Завдяки зусиллям істориків, філологів, богословів та інших зацікавлених представників світських і богословських наук упродовж останніх кількох десятиліть (ідеться насамперед про спроби герменевтичного аналізу “Повісті временних літ”³ (далі – ПВЛ), здійснені І. Данилевським, О. Шайкіним, А. Гіппіусом, А. Дьомінім, П. Толочком, Т. Вілкул, М. Котлярем та іншими науковцями на підґрунті текстологічного досвіду ретельного дослідження давньоруських пам’яток таких знаних авторитетів у царині славистичної медієвістики (насамперед її філологічної та семіотичної складових), як М. Присьолков, О. Шахматов, Р. Піккіо, Д. Лихачов, А. Львов, Б. Успенський, Є. Верещагін, В. Живов, О. Творогов, В. Колесов та інші⁴) вдалося переконливо довести, що ледь не кожна літописна фраза, словосполучення, слово (а в окремих випадках – частина слова чи навіть буква) були не просто своєрідними “акумуляторами історичної інформації”, а результатом наполегливої й кропіткої праці давньоруських книжників у нелегкій справі трансляції в церковнослов’янській текстуально-семантичній, теологічній, світоглядній тощо простір переважно біблійних взірцевих сентенцій. Остання теза дещо дивна чи навіть абсурдна зі світського погляду, проте цілком відповідає принципам іудейської, християнської та мусульманської релігій, згідно з якими вся можлива сукупність реальних земних стосунків не тільки є Творінням Божим, але й має бути усвідомлена людиною та підпорядкована Промислу Господньому; для дослідника-медієвіста важливо те, що земний порядок у всіх можливих вимірах має бути ідеальною проекцією Царства Небесного (складається, згідно з концепцією Псевдо-Діонісія Ареопігита, з дев’яти ангельських чинів), а будь-який людський вчинок як на рівні конкретної дії, так і в процесі фіксування реакції на нього в текстуальній, візуальній чи іншій можливій формі обов’язково має бути скорегований з відповідним за змістом положенням з Біблії, життя чи прикладів з творчої спадщини святих отців та інших християнських авторитетів⁵.

³ Ми свідомо не вживаємо поширений в українській мові варіант перекладу другого слова назви літопису “минулих” як помилковий, оскільки церковнослов’янська форма “временних”, яка використовується, як відомо, в сучасній російській мові, означає власне “тимчасових”, оскільки літопис демонструє земну, тимчасову проекцію вічних часів.

⁴ *Гиппиус А. А.* О критике текста и новом переводе-реконструкции “Повести временных лет” // *Russian Linguistics*. – 2002. – Vol. 26. – P. 63–126; *Демин А. С.* О древнерусском литературном творчестве: Опыт типологии с XI по середину XVIII вв. от Илариона до Ломоносова. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – С. 15–66; *Толочко П. П.* Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 57–80; *Данилевский И. Н.* Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов. – М. : Аспект Пресс, 2004; *Вилкул Т. Л.* Люди и князь в древнерусских летописях XI–XIII вв. – М. : Квадрига, 2009; *Шайкин А. А.* Повесть временных лет: История и поэтика. – М. : НП ИД “Русская панорама”, 2011; *Котляр М. Ф.* Духовний світ літописання. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011.

⁵ Відсилаємо зацікавленого читача до низки наших праць останніх років, в яких продемонстровані відповідні конкретні приклади з давньоруської історії та традиції літописання

З огляду на охарактеризовані вище обставини вважаємо за доцільне уважніше придивитися до мовного оформлення відповідних фрагментів ПВЛ, які стосуються обставин прояву безсумнівно саботажних дій Ярослава Володимировича щодо центральної влади, апріорно сподіваючись на “підказку” літописця. Побіжно слід зазначити, що перспективним напрямом подальших наукових пошуків може бути визначення можливої координації дій Ярослава та його зведеного брата Святополка, які практично одночасно виступили проти великого князя київського, що є свідченням їх антидержавної мети (якої саме – ще одне складне наукове завдання, про виконання якого говорити ще зарано).

Насамперед нашу увагу в літописному тексті мають привернути слова, що зосереджують важливі для оповідача значення, в яких останній свідомо прагнув сконцентрувати найважливішу інформацію. Такими словами, поза сумнівом, мають бути іменники і дієслова, які в будь-якій мові концентрують увагу на конкретних чи абстрактних поняттях і на процесі, рухові, динаміці⁶. В епізоді про заколот Ярослава нас має зацікавити слово “урок”, використане, на перший погляд, як позначення данини на користь Києва. Перше враження посилюється і подальшим змістом літописної фрази, де йдеться про конкретну суму загальнодержавної данини – дві тисячі гривень⁷. Така оманлива оче-

ня: *Виноградов Г. М.* Давньоруська державність як метанаратив // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119; *його ж.* Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”. – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179–191; *його ж.* Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу в сучасній славістичній медієвістиці // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. – 2009. – Вип. 14. – С. 329–336; *його ж.* Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”. – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202; *його ж.* Латентний іудейський вплив на формування давньоруської державності: парадокси монополітеїстичного діалогу (Хорс і Семаргл) // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2014. – Вип. 12. – С. 5–17 та ін.

⁶ Див. особливості тлумачення мовних категорій і відмінків у церковнослов'янській мові: *Колесов В. В.* Гносеологические основы восточнославянской грамматической мысли в эпоху средневековья // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : [зб. статей]. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 25–28; більш розгорнута характеристика теологічних складових церковнослов'янської мови, що стосуються нашої теми, міститься: *Колесов В. В.* Мир человека в слове Древней Руси. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986; *его же.* Древнерусский литературный язык. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989; *Киселева М. С.* Учение книжное: текст и контекст древнерусской книжности. – М. : Индрик, 2000; *Конявская Е. Л.* Авторское самосознание древнерусского книжника (X – середина XV вв.). – М. : Языки русской культуры, 2000; *Верещагин Е. М.* Церковнославянская книжность на Руси: Лингвотекстологические разыскания. – М. : Индрик, 2001; *Виноградов Г. М.* Біблійне підгрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту // Філософія. Культура. Життя : міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2003. – Вип. 23. – С. 159–161; *його ж.* Лінгвістичні складові моделювання...; *його ж.* Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу... та ін.

⁷ Тут і далі ми користуємося текстом “Повісті временних літ”, опублікованим у складі класичного дослідження О. Шахматова і який нині слід визнати найбільш наближеним до рукописного оригіналу: *Шахматов А. А.* История русского летописания. – СПб. : Наука,

видність і стала, власне, причиною найпоширенішого в історичній науці тлумачення поняття “урок” як податку до центральної державної скарбниці, великий розмір якого поряд з, так би мовити, принциповою “проновгородською” позицією князя і спровокував, на думку більшості науковців, вчинок Ярослава. “Проновгородський синдром” має тривалу історіографічну традицію, яка зосереджена переважно на питаннях небажання Ярослава, котрий як новгородський князь органічно влився в балтійсько-варязький військово-торговельний світ, витратити солідні кошти на користь Києва, з яким по суті вже не існувало органічної єдності, а залишилися лише васально-родинні зв’язки.

Водночас, на наш погляд, історична наука, яка оперує через об’єктивні обставини її становлення і формування переважно світськими аргументами й послуговується матеріалістичними категоріями і поняттями, не виправдано продовжує ігнорувати теологічні чинники й невід’ємно з ними пов’язані специфічні світоглядні та етичні норми, притаманні середньовіччю. Позитивні зміни в царині славістичної медієвістики в цілому та в її семіотично-текстологічних сегментах, про які йшлося вище, на жаль, нині зачепили тільки невелике коло істориків, тому, як наслідок, катастрофічно бракує оригінальних концептуальних гіпотез і версій стосовно як хрестоматійних подій, так і мало відомих епізодів давньоруської (і не тільки) історії. Випадок, який нас цікавить, належить, безсумнівно, до перших.

Відомі російські дослідники давньоруської культури в її насамперед філологічному вимірі А. Львов і О. Топоров у тепер уже класичних працях 1975 і 1984 рр., присвячених відповідно аналізу лексики й лексичного складу ПВЛ, зафіксували триразове використання слова “урок” (“оурокъ” церковнослов’янською мовою) у літописі⁸. Крім епізоду з демаршем Ярослава, в ПВЛ слово використане під 6454 р. від Творення Світу (тобто під 946 р. від Різдва Христового) в розповіді про похід княгині Ольги із сином і дружиною у землю деревлян після відомої помсти, коли вона встановлює тут уже на правах повноцінної переможниці й володарки “оуставы и оуроки” [Ш., 647]. Поряд з цим випадком про “урок” згадується під 6545 р. від Творення Світу (1037 р. від Різдва Христового) в характеристиці першочергових заходів Ярослава Володимировича як великого князя київського після трагічної смерті його брата Мстислава, з котрим, як відомо, перший ділив владу над Руссю з 1024 до 1036 р. (так званий перший “дуумвірат”); у ПВЛ говориться, що Ярослав дає київським святенникам “оть имѣнія своего оурока”, наказуючи заохочувати людей відвідувати церкви [Ш., 772]. Неважко помітити, що у випадку з Ольгою смислове сусідство з категорією “установка” навантажує слово “урок” значенням, близьким до данини, податку та інших близьких за змістом, а у випадку з розпорядженнями Ярослава у 1037 р. найімовірніше йдеться про свого роду добровільну пожертву київського князя частки власного майна (“имѣнія”) насамперед як християнина на церковні потреби. Звертає на себе увагу очевидна семантична розбіжність використання слова “урок”, коли воно вживається і стосовно певних обов’язків (фінансових, майнових чи інших) Ярослава як новгородського князя щодо Києва, і на позначення певної сукупності обов’язків деревлян того ж таки Києва, вста-

2003. – Т. I: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн. 2: Раннее русское летописание XI–XII вв. – С. 579–977 (далі в тексті: Ш. і номер сторінки).

⁸ Львов А. С. Лексика “Повести временных лет”. – М.: Наука, 1975. – С. 188; Творцов О. В. Лексический состав “Повести временных лет” (словоуказатели и частотный словарь). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 152.

новлених княгиною Ольгою поряд із запропонованими “уставами”, і як складова християнських пожертв Ярослава київським храмам після вокняження на великому київському престолі. Вже сам по собі охарактеризований семантичний діапазон примушує суто гіпотетично передбачити існування спільної етимологічно-семантичної основи зазначених трьох і ще певної кількості можливих смислових варіантів, сфокусованих навколо слова “урок”.

З огляду на згадане вище свідоме прагнення давньоруських книжників зосередити ледь не в кожному словосполученні, слові та його частині важливий сакраментальний смисл, ми не можемо погодитися на запропоноване А. Львовим зарахування слова “оуроць” поряд з низкою інших (зокрема “роба”, “бояринь”, “рядь” із численними похідними, “роусь” також з похідними) виключно до східноєвропейського чи давньоруського ареалу використання⁹. Окремої дискусії потребують проблеми історичних обставин походження, етимологічно-семантичного навантаження тощо наведених у дужках слів, які згідно із сучасними гіпотезами мають іудейське (“роба”, “роусь”) чи германське (“бояринь”, “рядь”) походження, що не відповідає версії російського вченого середини 70-х рр. ХХ ст. Тож і стосовно слова “урок” у нас з’являється не тільки наукове, але й моральне право запропонувати власний варіант за умови відповідної аргументації.

Порівняно неважко навести цілу низку прикладів з, так би мовити, некоректного використання істориками ХVIII–ХІХ ст. префіксів церковнослов’янських слів у процесі їх перекладу на живі мови, що красномовно засвідчує численні факти неусвідомленого перекручування первісного авторського задуму. Неусвідомленість має цілком об’єктивне пояснення, оскільки загальновідоме захоплення інтелектуалів ХVII–ХІХ ст. атеїстичним ідеями та свідоме відкидання ними культурно-історичного надбання середньовічної епохи як реакційного, примітивного, авторитарного тощо. Після цього було відкинута і, як результат, поступово забуто велику кількість оригінальних методів кодування, збереження, транслювання і творчого використання унікальної історичної інформації, стало примітивнішим і формалізованішим ставлення до мови в цілому і до її фонетичних, графічних, символічних та інших вимірів. Нагадаємо, що християнське середньовіччя сприймало мову як ідеальну й досконалу модель Промислу Божого. В мові зосереджувалися обов’язкові для виконання моральні та інші важливі для ефективного функціонування суспільства взірці; з огляду на це кожна мовна категорія, до літери і звуку включно, вважалася невід’ємною частиною Творіння Господнього, тому потребувала відповідного наповнення та практичного використання.

Перш ніж безпосередньо звернутися до слова “урок” в очікуванні додаткових інформаційних блоків, наведемо кілька прикладів, коли в префіксах чи окремих буквах приховувався принципово важливий смисл, усвідомлюваний, з одного боку, давньоруськими книжниками як авторами текстів та їх користувачами, а з іншого – як такий, що порівняно давно ігнорується науковцями. В історичній традиції приблизно від Василя Татищева (тобто від середини ХVIII ст.) стало звичним використовувати терміни “уділ”, “удільний” та інші похідні форми до класичних категорій на кшталт “удільний період”, “удільний князь”, “удільна Русь” тощо. Проте літописна традиція використовувала термін “предѣль” з відповідним діапазоном можливих похідних форм, оскільки церковнослов’янська форма “предѣль” чітко відповідала авторитетним і взірцевим біблійним па-

⁹ Львов А. С. Лексика... – С. 252.

сажам про поділ Богом землі між синами Ноя, а також поділ Святої Землі між синами Якова (так звані “дванадцять колін Ізраїлевих”), що було ідеальним орієнтиром для Рюриківичів у процесі поділу між ними руських земель. На останнє звернув увагу Ігор Данилевський у низці своїх праць на прикладі нащадків Володимира Великого¹⁰.

Не минули дослідники й випадки, де окремі букви в іменах не вписувалися в граматичні норми церковнослов'янської мови. Наприклад, ім'я “Володимир” писалося переважно як “Володимеръ” (хоча траплялися випадки “Володимиръ”, “Володимірь” і навіть “Володимѣрь”). Сучасна російська мова, як відомо, нівелює наведені форми, проте в такий спосіб перекидаються середньовічні варіанти, адже “мірь” означало “світ”, “всесвіт”, “миръ” – “спокій”, “мѣрь” – “міра” (в сучасній російській – “мера” подібно до відомих численних пар “сніг – снег”, “білий – белый”, “біг – бег”, “гріх – грех”, “біда – беда”, “літо – лето” тощо, де “і” та “е” графічно й фонетично передають відповідно в сучасних українській і російській мовах ліквідовану більшовицькою владою в 1918 р. властиву церковнослов'янській та російській мовам літеру “ять” – ѣ). Неважко уявити, що в різних давньоруських варіантах докорінне слово “Володимир” мало різні сенси й викликало в кожному випадку різні асоціації. Проте найпоширеніша форма “Володимеръ”, яка містить варіант “-меръ”, не властивий слов'янським мовам, прозора й безпосередньо апелює до загальногерманської форми, представлені німецьким “mehr”, англійським “more” тощо, що означає “дуже”, “більше”, “перевага”, “зверхність” та ін. Традиційно дослідники в наявності очевидного германізму в імені “Володимеръ” вбачають архаїзм з відверто індоєвропейським корінням, наводячи приклади з готської, кіпрської, давньоверхньонімецької, ірландської та інших мов¹¹.

Утім, слід уважніше придивитися до стійкої тенденції свідомого й послідовного адаптування давньоруськими книжниками германізмів як до процесу створення численних неологізмів у вигляді топонімів, етнізмів, імен, так і насичення ними після необхідної “обробки” текстів церковнослов'янською мовою, котра, як відомо, і створювалася з метою, крім іншого, активного акумулювання і запозичень з єврейської, грецької та латини і створення так званих лінгвістичних “кальок” з цих мов, а також штучно створених слів зі слов'янських компонентів і різноманітних гібридних форм, до яких, власне, і належить князівське ім'я “Володимеръ”. У низці наших статей спеціально розглядалися конкретні приклади словотворення й обґрунтовувалися гіпотези щодо світоглядних передумов, суб'єктивних та об'єктивних причин, історичних обставин, мотивацій представників духовної та світської еліти щодо зазначеної практики¹².

¹⁰ Данилевский И. Н. Библия и Повесть временных лет (К проблеме интерпретации летописных текстов) // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 78–94; *его же*. Замысел и название Повести временных лет // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 101–110; *его же*. Повесть временных лет: герменевтические основы... – С. 164–167, 171–173, 215–224 и др.

¹¹ Див., наприклад: Карпов А. Ю. Владимир Святой. – М. : Молодая гвардия, 2004. – С. 12–13 (з посиланням на авторитетний словник Макса Фасмера).

¹² Виноградов Г. М. Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”. – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179–191; *його ж*. Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”. – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202; *його ж*. Середньовічна хрис-

Тож сподіваємося, існує достатньо переконливих аргументів на користь припущення, що численні германізми мали на рівні слів (а з християнського погляду такий підхід автоматично набував сакрального значення) постійно підкреслювати генетичний зв'язок Давньої Русі з престижними для державотворення германськими традиціями Східної Європи (і набагато ширше, якщо врахувати роль германців в еволюції Римської імперії, становленні християнської цивілізації в цілому), зокрема, міграціями готів і створення ними авторитетної держави, варязької присутності в зазначеному регіоні й активними діями в процесі генези Русі та становлення династії Рюриковичів.

Типологічно схожу ситуацію можна спостерігати у випадку хрестоматійної історії із загибеллю в районі Дніпрових Порогів князя Святослава Ігоровича навесні 972 р. під час його повернення з другої болгарської кампанії, яка, як добре відомо, закінчилася поразкою для руського князя; згідно з літописною версією розвитку подій, переможець Святослава печензький хан Куря наказав виготовити з його черепа чашу, з якої згодом пив вино, символічно підтверджуючи власну перемогу з одночасним вшануванням гідного ворога. Ця історія тільки на перший погляд виглядає цілком прозорою і зрозумілою з позицій здорового глузду. Проте, з одного боку, автор цих рядків ще на початку цього століття висунув гіпотезу щодо цілого пласту додаткової латентної інформації, сфокусованої в літописному тексті¹³, а з іншого – зазначене дістало продовження в одній з праць відомого російського науковця Ігоря Данилевського, який виявив низку цікавих біблійних паралелей як у літописних описах балканських кампаній Святослава, так і в обставинах його загибелі¹⁴.

тианська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель // *Філософія. Культура. Життя* : міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2014. – Вип. 40. – С. 6–16; *його ж.* Латентний іудейський вплив на формування давньоруської державності: парадокси монополітеїстичного діалогу (Хорс і Семаргл) // *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті* : [зб. наук. пр.]. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2014. – Вип. 12. – С. 5–17; *його ж.* Приховані елементи германської міфології в обґрунтуванні південноруських претензій династії Рюриковичів (рубіж IX–X ст.) // *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті* : [зб. наук. пр.]. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2015. – Вип. XIII. – С. 120–134; *його ж.* Дніпровські пороги як символічний південний кордон Русі часів Володимирового хрещення // *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 134–146 тощо.

¹³ *Його ж.* Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава // *Вопросы германской истории* : [сб. науч. тр.]. – Днепропетровск : ДНУ, 2002. – С. 153–163; див. також: *його ж.* Юридичне та теологічне обґрунтування утворення Давньоруської держави з боку Візантії та Хозарського каганату: Семіологічні аспекти // *Держава і право: Юридичні і політичні науки* : [зб. наук. пр.] : Спецвипуск. – К. : Інститут держави і права, 2003. – С. 390–394; *його ж.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення // *Вісник Дніпропетровського університету*. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3–22; *його ж.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності // *Історія і особистість історика* : [зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько]. – Дніпропетровськ : Вид-во НГУ, 2004. – С. 26–46.

¹⁴ *Данилевский И. Н.* Повесть временных лет: герменевтические основы... – С. 164–167.

Проте він тільки в примітці (№ 160 до с. 165) зазначив, що в давньоруських перекладах візантійських авторів Іоанна Малали й Георгія Амартола в написаннях імені “Куря” інколи використовувалася форма “Квря”, тобто ім’я писалося через так звану іжицю, яка в церковнослов’янській мові застосовувалася виключно у словах, запозичених з грецької мови (наприклад, у словах “євангеліє”, “євхаристія”, “Євген” тощо). І. Данилевський назвав на низку паралелей в обставинах загибелі Святослава та біблійних історіях про персидського Кіра. Це не просто відсилає до грецької мови і прямо вказує на зв’язок з персидським правителем Кіром, ім’я якого писалося грецькою через літеру іпсилон (вона ж іжиця), а має нагадати компетентному читачеві літопису про те, що грецькою Куртос не тільки означало ім’я правителя, але й стало, з огляду на його роль у поверненні єврейського народу з вавилонського полону на батьківщину та відродження державності, використовуватись як слово для назви Бога (поряд з Θεος грецькою чи deus латиною), правителя, володаря, володарювання (зокрема, в католицькій традиції латинською “курія”, “куратор”, “прокуратура”, німецькою “курфюрст” тощо). Тобто очевидно, що всього однією літерою давньоруський текст пропонував широкий смисловий діапазон, який подію 972 р. виводив на рівень неабияких теологічних та історичних паралелей, долучаючи давньоруську державність у цілому та її правителів зокрема до сакральної історії.

Сподіваємося, що наведений вище, зрозуміло, далеко не повний список прикладів свідомого наповнення давньоруськими книжниками принципів для літописної (і не тільки) оповіді слів додатковим семантичним навантаженням (насамперед імен, топонімів, етнонімів, важливих понять тощо) дозволяє виправдати наше прискіпливе ставлення до вузлового поняття “урок” під час описування обставин антидержавного “саботажу” Ярослава. Тож очевидно, що слово, яке нас цікавить, складається з префікса й кореня; префікс “у-” відповідно до не тільки церковнослов’янських, але й слов’янських граматичних норм у цілому охоплює семантичний діапазон зі значеннями “біля”, “поряд”, “разом”, посилюючи таким чином смисловий зміст кореня. Корінь же “рок” як у церковнослов’янській мові, так і в низці “живих” слов’янських мов, у тому числі сучасних (українській, зокрема), означає “доля”, “приреченість”, “невідворотність” тощо, тому читачеві неважко змоделювати те коло смислових асоціацій, які прагнув літописець вкласти у використане слово “урок” у відповідному трагічному контексті, особливо якщо врахувати наслідки демаршу Ярослава поряд із вчинками Святополка, загибеллю Бориса та Гліба, багаторічною громадянською війною в країні, яка тривала паралельно з кількома відомими міжнародними конфліктами та іноземною інтервенцією.

У контексті запропонованих міркувань не зайвим буде звернути увагу ще на кілька форм, створених з коренем “рок” і з можливими префіксами; зокрема, “пророк” у його відомому теологічному значенні, сакральному для іудейської, християнської й мусульманської релігій; “отрок” (“отроковиця”, “отрочество” тощо), яким позначався підлітковий період, коли людина через юний вік ще не повністю залежала від суто суспільних норм, а зазнавала більшого порівняно з дорослою фазою життя впливу інстинктів, мінливих обставин середовища, тобто долі, року, що й відображено у відповідному слові; “зарок” – обіцянка в звичайному, але й обітниця в релігійному сенсі; “порок” – слово, яке має широкий світський семантичний діапазон (“по-”, тобто після, в результаті “року”, “долі”; аналогічно утворені українські й російські “порода”, “познание”, “положення”, “положение”, “покоря”, “покорение”, “подарунок”, “подарок”, “последствие”, “победа”

чи вже суто українські “подія”, “потвора”, “порада”, “порятунок” тощо), але в християнському світоглядному вимірі набуває особливого значення, адже використовується стосовно містичного “непорочного” зачаття Диви Марії, що, як відомо, є одним з наріжних каменів християнського віровчення; також суто українське “вирок” – слово з досить прозорим змістом, до речі, глибшим, ніж у сучасній російській, хоча вона зазнала набагато більшого впливу церковнослов'янської мови, в її структурі збереглося більше слів-форм, за допомогою яких можна реконструювати середньовічні методи моделювання мовними засобами земних відповідників Промислу Божого.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Брак джерел у цілому та інформаційна фрагментарність, що існують разом з історіографічною ситуацією, зрозуміло, не дають можливості сформулювати надійно обґрунтовану версію щодо причин антидержавного виступу Ярослава насамперед у податковій сфері, проте можна сподіватися, що низка висловлених міркувань виправдає запропоновані гіпотетичні ризики. По-перше, з огляду на синхронність прояву державної та синівської непокори владі великого князя і батька в одній особі цілком імовірною може бути попередня координованість дій Ярослава та Святополка передусім у релігійній сфері. Адже тривала присутність біля останнього католицького єпископа Райнберна (більш поширена форма імені Рейнберн фонетично не відповідає німецькій вимові) і шлюб Ярослава з донькою шведського конунга Олава (бл. 995–1022; в історичній літературі його традиційно називають на німецький манер Шотконунг, проте шведською правильніше Скаутконунг¹⁵) дозволяє таку можливість припустити. Райнберн, як відомо, до того, як став духівником дружини Святополка, польської княжни (ім'я залишилося невідомим), був місійним єпископом у Кольберзі (Колобжезі польською) на балтійському узбережжі з великим досвідом хрещення язичників, а Русь тільки почала християнізуватися за православним обрядом, тож була для католицизму бажаним об'єктом і конкурентом. Крім того, місійні єпископи, на відміну від звичайних, мали широке коло додаткових повноважень на випадок непередбачених ситуацій і

¹⁵ Для нашої розмови незайвими можуть бути асоціації, які у сучасників були пов'язані зі значенням другого імені шведського конунга: по-перше, “skaut” шведською – “поділ, край одягу”, що вказувало на носіння немовляти Олава матір'ю (Сігрід Гордою) скрізь, навіть у походах і подорожах чоловіка (Ейріка Перемогоносного), а це красномовно свідчить про законне походження Олава молодшого і його реальну присутність з дитинства як спадкоємця в усіх заходах батька (див.: *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе: Тексты. Перевод. Комментарии. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – С. 238, прим. 6); крім того, скандинавський варіант титулу “конунг” (“könig” німецькою, “king” англійською тощо) прозоро засвідчує штучне походження від латинської мови в процесі католицької християнізації (подібних прикладів вдосталь, зокрема на підґрунті єврейської православної місіонери утворили імена східнослов'янських язичницьких богів Хорса й Симаргла, латинської – Перуна та інших, імовірність чого з відповідними аргументами викладено в низці наших розвідок, зазначених у примітках), що в перекладі приблизно означає “разом з помазаним” (у сенсі – на владу згідно з Божою Волею), відсилаючи до єврейського “машинах” (грецькою – “месія”) чи грецького “Христос” (грецькою це слово, крім сакраментального “помазаник”, означає “намащений” чи навіть “брудний”, що нерідко було причиною глузування з перших християн), що стало, як відомо, складовою повного імені Сина Божого.

загроз. Отже, присутність Райнберна в оточенні старшого за віком сина великого князя київського і, відповідно, найпершого претендента на державну владу слід вважати більш ніж показовою. Подібно до ситуації на Русі за часів Володимира, коли почалася систематична й цілеспрямована християнізація, а сам князь не тільки подав власний приклад, але навіть літописцями був проголошений хрестителем за аналогією з біблійним Іоанном (пізніше Володимир-Василь був канонізований як рівноапостольний), масова християнізація шведських племен почалася майже одночасно з Руссю саме за правління Олава, також пізніше проголошеного апостолом Швеції. Тому цілком імовірно, що католицькі місіонери як з заходу від Русі (зі сторони Польщі), так і з півночі (з боку Швеції), використовуючи традиційно ефективну шлюбну політику, здійснили низку підготовчих заходів щодо планів окатоличення країни. Хоча, як добре відомо, в обох випадках цим планам не судилося здійснитися, проте ймовірність їх існування досить велика, що опосередковано підтверджується використанням щодо вчинку Ярослава слова “урок” у свого роду доленосному сенсі, про що йшлося вище.

По-друге, згадана фатальність ще більше посилюється, якщо врахувати відомі обставини шляху Ярослава до київського великокнязівського столу тривалістю більш ніж у двадцять років, протягом яких були і братовбивчі конфлікти, і репресії проти власного народу, включаючи духівництво, і паління київських храмів, і поділ Русі з братом Мстиславом на дві частини (так званий “дуумвірат”), коли Ярославу “дісталася” суттєво менша за розміром частина. Зрозуміло, що літописець, який описував події першої половини XI ст., працював як мінімум через кілька десятиліть після них, тож мав можливість побачити наслідки, зважити всі “за” і “проти”, тому міг, безсумнівно, скористатися багатим мовним арсеналом для підшукування таких термінів, які б акумулювали в символічній формі максимум інформації. Пов’язаність “уроку” з ухиленням Ярослава від сплати щорічного податку цілком можна вважати випадковістю у тому сенсі, що будь-який, навіть найдрібніший, виступ проти встановленого порядку розглядався не просто як злочин, а гріх, оскільки земний порядок вважався проекцією Царства Небесного, отже, був частиною Промислу Божого. Проте чітко зазначений у літописі, що траплялося вкрай рідко, розмір щорічної плати норманам з найманої дружини Ярослава точно відповідав установленій дослідниками сумі на користь державної скарбниці, тож Володимир цілком міг демарш сина розцінити як відверто сепаратистський, конкретніше – прошведський, а в перспективі й прокатолицький, посилений типологічно подібними вчинками Святополка.

Як неодноразово зазначалося, брак або кількісна обмеженість джерельної бази досліджуваних питань (як, власне, і доби середньовіччя в цілому, особливо через об’єктивні передумови, її православного сегмента) стимулює науковців залучати додаткові дослідницькі методи для виявлення й обробки інформаційних пластів, зосереджених у структурі відомих джерел. Тому перспективні напрями розвитку медієвістики все наполегливіше фокусуються в царинах насамперед лінгвістики (етимології, семантики тощо) й теології (патристики, догматики, гомілетики тощо), що покликано максимально наблизити сучасних учених до реконструкції притаманних середньовічним інтелектуалам методів пошуку, осмислення, кодування, трансляції й використання історичної інформації. Кілька прикладів було продемонстровано в даній розвідці на свідомо гіпотетичному рівні, оскільки автор усвідомлює, що запропоновані положення мають дискусійний характер і потребують подальшої аргументації.